

*Т.О.Хоменко,
М.А.Якименко*

(м. Полтава)

**ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ЗЕМСТВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У СФЕРІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ВИРОБНИЦТВА ПЕРІОДУ
другої половини ХІХ – початку ХХ ст.**

Утворення земських установ 1 січня 1864 р. у Росії та поширення їх на території України громадськістю активно вітала. Перші оцінки різним напрямом діяльності органів всестанового виборного місцевого самоврядування - земствам, почали давати вже через кілька років після їх утворення. Більш ґрунтовні праці, присвячені останнім, з'явилися у ювілейні роки до 10-річчя і 50-річчя існування земств.

Досить плідним напрямом діяльності земських установ були нововведення в сільському господарстві. З приводу їх аграрних починань громадська думка насамперед знайшла своє відображення у публіцистиці й уже пізніше в монографіях багатьох дослідників. У періодичних виданнях висловлювали свої погляди на сільськогосподарську роботу земств її критики та прихильники, професійні публіцисти і сторонні оглядачі. Усі публікації, присвячені вищезгаданій проблемі, можна умовно поділити на дві групи:

- монографії, в яких аналізуються всі сфери діяльності органів місцевого самоврядування;

- статті, що висвітлюють аграрні нововведення їх в окремих губерніях.

Слід зауважити, що вчені й дослідники кінця ХІХ – початку ХХ ст. окремо не виділяли сільськогосподарську діяльність земств як таку, а відносили її до економічної¹.

Вперше сільськогосподарські починання земств мали місце у 70-х рр. ХІХ ст. Саме той період дослідники визначають як перші спроби налагодити “збут насіння, добрив та створення інституту агрономічних наглядів”².

1910 р. побачила світ монографія В. Дорошенка, в якій автор виділив 3 економічні періоди діяльності земств. Він зазначив, що відносно 70-х рр. ХІХ ст. ще не можна говорити про успішне розв'язання останніми аграрних проблем³. Щодо другого періоду, який припадає на середину 80-х рр., то сільськогосподарська тематика в той час взагалі практично не звучала. А з третього періоду, що починається із середини 90-х років земства досить помітно активізують діяльність в аграрному напрямку: заводять показові поля, займаються збутом сільськогосподарської продукції, утворюють курси садівництва, організову-

ють спеціальні школи з виноградарства й бджільництва, проявляють себе активно у галузі висушування боліт і зрошування. Загалом автор досить критично поставився до результатів їх роботи: “Оглянувши земську діяльність в указаних областях, мусимо твердити, що має вона уривковий, несистематичний характер...”³.

Я. Абрамов досить коректно поставився до аналізу здобутків земств у господарській сфері. Він вказує на те, що на 1895 рік вони вже надавали кредити під закупівлю хліба населенню та активно збували сільськогосподарську продукцію⁴. В своїх працях він подає огляд різноманітної діяльності земств Наддніпрянщини. Його можна вважати одним із перших дослідників, який виділив основні напрями роботи останніх у середині 90-х рр. На думку автора, провідними сферами їх діяльності стали піклування про збут сільськогосподарської продукції, боротьба за покращення господарських показників, організація кредиту для селян⁵.

Середину 90-х рр. XIX ст. й інші дослідники згадують як період розквіту нових напрямів земської господарської діяльності – ветеринарії та страхування тварин⁶.

До 50-річчя існування органів місцевого самоврядування вийшов ряд ґрунтовних монографій А. Авчіннікова, С. Маслова, Г. Мблова та ін.⁸⁻⁹. Однак, як правило, майже немає праць, що були б присвячені окремо лише аграрній діяльності земств, окрім С.Л. Маслова. Він вказав на покращення у сфері агрономії, виділив три напрями роботи органів місцевого самоврядування по покращенню сільськогосподарської техніки: влаштування відповідних складів, демонстрування її населенню, продаж і прокат. Маслов один із небагатьох, хто проаналізував рівень розвитку травосіяння, приділив увагу дослідним та показовим полям. Досить суттєвим його доробком є відомості про стан тваринництва й розповсюдження сільськогосподарських знань. Автор також звернув увагу на вади в аграрній діяльності земств: недостатність фінансування, нерівномірний розвиток їх активності в окремих губерніях, але, на його думку, все це не можна порівнювати із їх здобутками⁷.

Більшість дослідників вважали обов'язковим один з розділів своїх досліджень присвятити сільськогосподарській проблематиці. Так, у більшості монографій можна простежити думку про те, що тваринництво - це основа будь-якого господарства⁸. В зв'язку з тим органи місцевого самоврядування взялися організувати ветеринарні пункти. Вчені підраховали, що в 90-х рр. у 24 губерніях царської Росії поширилася практика щеплень тварин. Вони підкреслили, що саме той період став апогеєм відкриття земствами сільськогосподарських складів, прокатних станцій знарядь праці та розвитку ними агрономії. Більшість вчених обстоює думку про те, що 1900-1905 рр. стали новим етапом в діяльності органів місцевого самоврядування, протягом якого вони почали розповсюджувати літературу з сільськогосподарської проблематики, влаштовувати лекції для населення з метою піднесення його освітнього рівня в аграрній сфері.

Опрацьовані джерела дають підстави погодитися з багатьма дослідниками в тому, що саме сільському господарству земства стали приділяти значну увагу не раніше середини 90-х рр. XIX ст. До того часу були лише поодинокі їх спроби здійснити вплив на сільськогосподарську сферу, але ще не можна простежити систематичної діяльності останніх, яка свідчила б про постійну турботу в цій галузі. Відомий історик земств Б. Веселовський у II томі “Истории земства за сорок лет” підкреслив, що до 90-х рр. вони агрономічними заходами взагалі не цікавились¹⁰. Дослідник вказував на причини зацікавленості останніх проблемами сільського господарства. Основними з них він називав аграрну кризу, а також систематичні неврожаї, через які органи місцевого самоврядування вимушені були порушити питання про розвиток техніки і покращення культури сільського господарства як основні свої завдання.

Слід відзначити, що до вказаного періоду вони не розробляли програм аграрної діяльності. В них не було суто агрономічних програм та чіткого розподілу обов'язків між губернськими й повітовими земствами. З огляду на те, що з початком XX ст. завдяки останнім простежується піднесення технічного забезпечення сільського господарства (склади, насіння, добрива), земства залишили поза увагою майстерні по ремонту аграрного інвентаря. Все це призвело до того, що “заходи щодо покращення культури сільського господарства не набули ще широкого розвитку, хоч основні методи (дослідні поля, ділянки, склади, кредити) були встановлені”¹⁰.

Показові заходи в агрономії не досягали успіху, оскільки сил спеціалістів було недостатньо, щоб доглядати за багатьма ділянками у повіті, а невміння поставити справу призводило часто до відсутності позитивних результатів¹¹.

Аналогічної думки притримувався і Л.В. Головка, який присвятив один з розділів своєї монографії ветеринарії, налагодженій земствами, й вказав на те, що на початок XX ст. населення “... ще не усвідомлює користі, яку дають ветеринарні лікарі та не довіряє їм”¹²⁻¹³.

Отже наведені видання по-різному відображають внесок земств у вищезазначену сферу. Деякі з них є ґрунтовними, написані з використанням статистичного матеріалу, завершені неупередженими висновками. Але поряд з ними зустрічаються і такі, що акцентують увагу лише на вадах органів місцевого самоврядування, не підтверджуючи це фактами.

Існує також окрема група досліджень, що побачила світ у роки першої світової війни. Є цікава особливість, яка притаманна всій пресі та публіцистиці, надрукованій у зазначений період. Це відсутність критики в бік діяльності органів місцевого самоврядування. Історіографія періоду першої світової війни переважно є схвальною. Пояснити таку ситуацію можна не лише явними здобутками земств у господарській та організаційній сферах, а й тим, що органи місцевого самоврядування взяли на себе основний тягар вирішення двох основних проблем: допомоги армії та пораненим і піднесення народного господарства у воєнний період. Критика зникає не лише стосовно сільськогосподарської, а й відносно

інших сфер діяльності земств.

Так у квітні 1916 року при Всеросійському земському союзу було створено економічний відділ, що підтримував тісні зв'язки з агрономічними відділами губернських та повітових земств. Вони спільними зусиллями вирішили проблему збору врожаю і, зокрема, хліба. Органи місцевого самоврядування залучили до праці військовополонених, біженців й учнів місцевих шкіл. І земства впоралися з поставленими завданнями. Їм належали усі заслуги в сфері впорядкування народного життя, про що свідчили численні подяки, одержані ними від армійського командування. Аналіз успішної економічної діяльності органів місцевого самоврядування дано у багатьох виданнях, а в деяких із них з'явилася навіть окрема рубрика "Сприяння губернських земств розвитку кооперації, сільського господарства й техніки" ¹⁴⁻¹⁵.

Під час війни побачила світ і коротка енциклопедія земських справ відомого економіста О. Русова. Автор чітко перерахував здобутки органів місцевого самоврядування у сфері сільськогосподарського страхування, ветеринарії тощо. Енциклопедію можна вважати комплексною працею, яка найбільш повно та всебічно висвітлює й аналізує земську діяльність протягом п'ятдесяти років ¹⁶.

З огляду на те, що монографічні праці, ювілейні збірники оцінювали сільськогосподарську діяльність органів місцевого самоврядування в цілому, а частина з них, як уже згадувалося вище, досить критично ставилася до їх надбань у цій сфері, необхідно звернути увагу і на видання, присвячені окремим губерніям. Більшість таких праць з'явилися на початку ХХ ст. Саме вони сповнені фактів щодо напрямів діяльності земств у аграрній галузі.

Так, у публіцистиці 80-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. найчастіше згадується полтавське губернське земство. Вказується, що в 1871 р. останнє одним з перших порушило питання про осушування боліт. На початку ХХ ст. воно згадується як найактивніший розповсюджувач сільськогосподарських машин та знарядь ¹⁷. Серед повітових земств Полтавської губернії преса відзначає лубенське, що надавало сільськогосподарським товариствам матеріальну допомогу для побудови будинків, у яких можна було проводити агрономічні читання ¹⁸ й золотоніське, що розвивало ветеринарію ¹⁹.

Харківське губернське земство доклало значних зусиль до розвитку страхової справи. Так вчинити воно змушене було через сильні неврожаї по декілька років поспіль, від яких страждало населення. Воно одним з найперших сформувало власний бюджет для агрономічної допомоги населенню ²⁰. Це пояснювалося миттєвою реакцією харківського земства на міністерський проект продовольчої реформи 1909 р., покликаний до життя періодичними неврожаями ²¹.

Катеринославське губернське земство публіцисти відзначають як активного кредитора селян та ініціатора влаштування елеваторів ²²⁻²³.

Не обійшли увагою публіцисти й чернігівське губернське земство, яке проявило себе у сфері садівництва, бджільництва і шовківництва. Варто відзначити, що більшість повітів цієї губернії мали саме таку аг-

рарну спеціалізацію²⁴⁻²⁵. Проте в роки столипінських реформ анонімні автори нерідко піддавали необґрунтованій критиці чернігівське земство “... за невмілу агрономічну допомогу населенню”, у цілому та безпосередньо власникам хутірських господарств²⁶. Це пояснюється тим, що чернігівські земці недостатньо, на думку тогочасної влади, виконали наказ міністра внутрішніх справ про створення хуторів і відрубів.

Слід оцінити й внесок київського земства в модернізацію сільського господарства. 27 січня 1914 р. у Києві відбувся з'їзд представників південно-західних земств, які організували товариство по закупівлі сільськогосподарських машин та знарядь. Ініціатива в цій справі належала саме київській губернській земській управі. Дана подія знайшла негайне відображення у пресі. Це пояснювалося допомогою органам місцевого самоврядування з боку уряду і Державної думи, оскільки тоді повним ходом проводилася підготовка до святкування ювілею п'ятдесятиріччя земських установ²⁷.

Аналізуючи публіцистику, присвячену окремим губерніям, слід зауважити, що більшість статей з'явилася на початку ХХ ст. Це пояснювалося тим, що до того часу вони вже визначилися зі своєю сільськогосподарською спеціалізацією й мали реальні успіхи в обраних сферах.

Кожне губернське земство видавало свої збірники, де друкувалися відомості про здобутки в аграрній галузі. Діячі органів місцевого самоврядування постійно вели полеміку у пресі, присвячену певним аграрним проблемам. Часто опубліковані ними статті були сповнені фактів, що суперечили один одному. Це пояснюється розгорнутою гострою боротьбою між прихильниками і противниками аграрних здобутків земств.

Таким чином сучасним дослідникам варто звернути першочергову увагу на статті, насичені статистичним матеріалом, щодо сільськогосподарських нововведень кожного окремого органу місцевого самоврядування. Слід обережно ставитися до необґрунтованої полеміки у пресі як до прояву неоднозначної оцінки діяльності земств суспільством, оскільки вони діяли в різних історичних умовах – таких, як період контрреформ, революційні події 1905-1907 рр., столипінські перетворення, перша світова війна. Органи місцевого самоврядування прагнули вижити та не загубити підняту ними справу й у період національно-визвольних змагань. Однак це не означає, що часта зміна влади не далася взнаки. За словами Дмитра Солов'я, “кожна нова влада – більшовицька, денікінська – біла по земствам, реорганізовувала його. Це гальмувало роботу земств.”²⁸

Проаналізувавши основні публікації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зауважимо, що переважна їх більшість сповнена об'єктивних оцінок, правдивих фактів і це підкріплено відповідними статистичними даними. Лише окремі публікації мають тенденційний, поверховий характер та відображають особисте, упереджене ставлення їх авторів до здобутків органів місцевого самоврядування у аграрній сфері. Такі публікації неважко розпізнати за полемічним характером

побудови змісту і незначною кількістю фактичного матеріалу. Тому з метою отримання повної картини щодо внеску земств Наддніпрянщини в справу модернізації сільського господарства дослідникам варто звернутися до аналізу не лише публікацій другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а й більш пізніх, зокрема представників радянської та західноєвропейської історіографії, а також сучасних істориків.

- ¹ *Брод А.* К пятидесятилетию земских учреждений 1864-1914. - Б.м., б.р.-34с.
- ² *Абрамов Я.В.* Очерки современного земства. Земство и экономическое положение населения. – Кн. VI // Народный кадастр за 1885 год. - СПб.-С.52-70.
- ³ *Дорошенко В.* З історії земства на Україні. Податкова політика і соціально-економічна діяльність. – Львів-Київ. – 1910.- 68с.
- ⁴ *Абрамов Я.В.* Очерки современного земства. Земство и экономическое положение населения. – Кн. X - XI // Народный кадастр за 1885 год. - СПб.
- ⁵ *Абрамов Я.В.* Что сделало земство и что оно делает. – СПб., 1889.- 162с.
- ⁶ *Аниенков Н.К.* Задачи губернского земства. – СПб., 1890.- 99с.
- ⁷ *Маслов С.Л.* Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. – Издание т-ва И. Сытина. – М., 1914.- 98 с.
- ⁸ *Авчинников А.Г.* Пятидесятилетие земства 1864-1914. – Екатеринбург, 1914.-32с.
- ⁹ *Милов Г.* К пятидесятилетию учреждения земств // Черниговская земская неделя. – 1914 - №2.- С.2-5.
- ¹⁰ *Веселовский Б.* История земства за сорок лет. – Т.2 – СПб, – 1909.- 703 с.
- ¹¹ *Вонсблейн М.* Обзор земско-агрономических мероприятий. К 50 летию земства. Очерки экономической деятельности земства. Сборник статей кн. Д. Шаховского. – М., 1914.-121 с.
- ¹² *Головко Л.В.* Наши земские учреждения. - 1913.- 43 с.
- ¹³ *Хижняков В.М.* Воспоминания земского деятеля. – Петроград, 1916. – 251 с.
- ¹⁴ *Дорошкевич Б.* Всероссийский Земский Союз и война // Киевская земская газета. – 1916. - № 66-67.- С.11-15.
- ¹⁵ Відомості про російську Україну. – 1915.-23с.
- ¹⁶ *Русов А.А.* Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. – К., 1914.- 115с.
- ¹⁷ *Веселовский Б.* Земское обозрение // Земское дело. – 1915. - №9; Хроника газеты // Земское дело. – 1915. – № 9.-С.588-595.
- ¹⁸ Кооперативная жизнь. – 1913. - № 23. – С.37-38.
- ¹⁹ *Невский В.* Об организации отдела народного образования в уездном земстве // Земское дело. – 1916. - № 5.- С.228-244.
- ²⁰ Земское дело. – 1910. - № 3.- С.11-28.
- ²¹ *Толстой П.* Продовольственное дело // Юбилейный земский сборник под ред. Веселовского. - 1914.- С.292-322.
- ²² Земское дело.- 1915. - №10.- С.-625-628.
- ²³ Кооперативная жизнь. – 1913. - №21.- С.1-4.
- ²⁴ Сборник Черниговской губернии. - 1901. - №9.-С.71-102.
- ²⁵ Сборник Черниговской губернии. – 1904. - №3, 4, 5, 6.
- ²⁶ Земское дело. – 1910. - №2.- С.160-161.
- ²⁷ Итоги 1913 года. Приложение к газете “Черниговское слово”. – Чернигов. Типография губернского правления. – 1914. – Гл. IV.- 46 с.
- ²⁸ *Соловей Д.* Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. – Полтава, 1994.- 64с.